

Osmanlı Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanılabilecek Birincil Kaynaklar

Primary Sources that can be Employed in the Field of History of Ottoman Women

Betül İpşirli Argıt*

Öz: Bu makale, Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek birincil kaynaklar üzerinedir. Çalışmanın amacı asırlar boyunca geniş bir coğrafyada yaşamış, farklı din, ırk, etnik yapı, sosyoekonomik statüye mensup Osmanlı kadınlarının yaşamlarını inşa ederken kullanılabilecek kaynakları tanıtmak ve değerlendirmektir. Mevcut kaynaklar genel olarak yazılı kaynaklar, görsel kaynaklar, maddi kültür unsurları, mimari yapılar, mezar taşları ve sözlü kaynaklar olmak üzere belli kategoriler altında değerlendirilecektir. Ağırlıklı olarak 19. yüzyıl öncesi kaynaklar ve Osmanlılar tarafından üretilen kaynaklar üzerine durulacaktır. Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek kaynakların çeşitliliğini göstermek ve muhtelif kategorideki kaynakların kadın tarihi alanında kaynak olarak değerine ışık tutmak amacıyla olan çalışmada, kaynakların genel olarak mahiyeti, hangi grup Osmanlı kadınları hakkında açılım sağladığı ve hangi konularda ne tür bilgilere erişme imkânı verdiği konusuna temas edilecektir. Ayrıca kaynakların sınırlarına, problemli taraflarına ve ihtiyatla yaklaşılması gereken yönlerine yer yer değinilecektir. Kaynakların zenginliğine dair farkındalığın artmasının, yeni kaynak arayışları içinde olarak kaynakların çeşitlendirilmesinin ve kaynakların değeri ölçülüp birbirleriyle koordineli kullanarak kaynakların potansiyelini zorlamanın, alanda sağlayabileceği açılımlara işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadın Tarihi, Birincil Kaynaklar, Yazılı Kaynaklar, Görsel Kaynaklar, Sözlü Kaynaklar.

Abstract: The purpose of this study is to introduce and evaluate the primary sources that can be utilized in reconstructing the lives of Ottoman women, who lived in different time periods and geographies and belonged to different religions, races, ethnicities, and socioeconomic statuses. This study demonstrates the diversity of sources that can be used in the field of women's history and evaluates the value of sources by evaluating their nature, merit, and limitations. This research introduces the general nature of the sources and reveals what kind of data they provide about specific groups of women. Additionally, it evaluates the limitations and the problematic aspects of the sources and various aspects that should be approached cautiously. Existing sources will be evaluated under various categories: written sources, visual sources - produced by local and foreign artists-, objects related to the material culture, architectural works,

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, E-Posta: betul.argit@marmara.edu.tr.
ORCID: 0000-0002-1917-7434.

tombstones, and finally oral sources. The large category of written sources comprises archival records, manuscripts and printed books, biographical dictionaries, court records, fatwas, waqfiyyes, self-narratives, European accounts, and literary works. This current study mainly focuses on the pre- 19th-century sources and those produced by the Ottomans. This study argues that expansion can be achieved in this field by increasing awareness about the richness of sources, diversifying sources through a thorough search for complementary sources, and widening the potential of these sources through assessing their value and being able to employ them in coordination with each other.

Keywords: History of Ottoman Women, Primary Sources, Written Sources, Visual Sources, Oral Sources.

Summary

The aim of this article is to introduce and evaluate the primary sources that can be employed in reconstructing the lives of Ottoman women, who lived in different social settings, time periods, and geographical locations and belonged to different religions, races, ethnicities, and socioeconomic status. The purpose of this study is to show the diversity of sources that can be used in the field and to shed light on the value of these sources by evaluating their nature, merit, and limitations. This article presents the general nature of the sources and discloses what type of information they provide about which group of women. Additionally, this article will evaluate the limitations and the problematic aspects of the sources and various aspects that should be approached cautiously.

Existing sources will be evaluated under various categories: written sources, visual sources -produced by local and foreign artists-, objects related to the material culture, architectural works, tombstones, and finally oral sources. The large category of written sources comprises archival records, manuscripts, printed books, biographical dictionaries, court records, fatwas, waqfiyyes, self-narratives, European accounts, and literary works. This study mainly focuses on the pre- 19th-century sources and those produced by the Ottomans.

This study argues that expansion can be achieved in the field by increasing awareness about the richness of sources, diversifying sources through a search for alternative sources, and stretching the potential of sources through measuring their value and using them in coordination with each other.

It also points to the fact that exploring the sources belonging to regions outside the Ottoman geography, and the sources kept in the archives, libraries, and private collections existing in the lands, previously ruled by Ottomans -such as Balkans, the Arab world, and African states-, will lead to the development of new topics, new questions, and novel approaches in the field of women's history.

This study also suggests that more attention should be paid to libraries that are located within the borders of Turkey. The manuscripts and printed works kept in the libraries and waiting for discovery have the potential to open new avenues in Ottoman historiography, especially in newly developing fields. Detailed analysis of these works will contribute to a better understanding of the experiences of Ottoman women and will enable them to catch up with the developments on a global scale.

Moreover, digital techniques have a great potential to enhance the capacity of the available sources. Opportunities provided by digital techniques should be taken into consideration in order to use sources more efficiently. The field of digital humanities not only enables more efficient use of the available sources but also leads to the search for alternative sources.

As a final point, this article highlights that consideration should be given to the different ways in which women can be included in new fields in historiography in light of the diversity and potential of available sources.

Giriş

Asırlar boyunca geniş bir coğrafyada yaşamış, farklı din, ırk, etnik yapı, sosyoekonomik statüye mensup Osmanlı kadınlarının yaşamlarını inşa edecek kaynaklar muazzam çeşitlilik göstermektedir (Faroqhi, 1999). 1970'li yıllarda başlayan Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında, zaman içinde farklı kaynak keşifleri kendini göstermekte, kaynak çeşitliliğinin/zenginliğinin sağlayabileceği açılımları zorlama eğilimi görülmektedir (Geniş bir zaman dilimi içinde bu alanda gelişen zengin literatüre dair değerlendirmeler için bkz., İpşirli-Argıt, 2014b).

Bu çalışma Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek birincil kaynaklar üzerine olup bu alandaki kaynaklar belli kategoriler altında tanıtılarak değerlendirilecektir. Kaynakların genel olarak mahiyeti, hangi grup Osmanlı kadınları hakkında açılım sağladığı ve hangi konularda ne tür bilgilere erişme imkânı verdiği konusuna temas edilecektir. Ayrıca kaynakların sınırlarına, problemleri taraflarına ve ihtiyatla yaklaşılması gereken yönlerine yer yer değinilecektir. Bir başka ifadeyle bu çalışmanın amacı kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek kaynakların çeşitliliğini göstermek, muhtelif kategorilerdeki kaynakların imkânları ve sınırlılıkları değerlendirilerek kaynak olarak değerlerine ışık tutmaktır. Muhtelif kategorideki kaynakların zenginliğine dair farkındalığın artmasının, yeni kaynak arayışları içinde olarak kaynakların çeşitlendirilmesinin ve kaynakların değeri iyi ölçülerek potansiyellerini zorlamanın alanda sağlayabileceği açılımlar gösterilecektir.

Mevcut kaynaklar genel olarak yazılı kaynaklar, görsel kaynaklar, maddi kültür unsurları ve sözlü kaynaklar altında değerlendirilecektir. 19. yüzyıla ait kaynaklara kısaca temas edilmekle

birlikte, ağırlıklı olarak 16. ve 18. yüzyıllar arası dönem üzerine durulacaktır. Makalenin, bu kaynakların kullanımına dair bütün temel literatüre değinme hedefi yoktur. Her bir kaynak kategorisi içine giren geniş literatürü zikretmek mümkün olmadığı için sadece temsili bazı çalışmalara referans verilecektir.

Yazılı Kaynaklar

Devlet Arşivi Kayıtları

Bu kategoride ilk grup devlet arşivi kayıtlarıdır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, çeşitli tasnifler altında toplanan, belge ve defterlerden oluşan devasa bir arşiv hazinesidir (Osmanlı Arşivinde bulunan fonlar hakkında bilgi veren detaylı bir çalışma için bkz. Türe ve Kaynar, 2017). Devlet arşivi kayıtları Osmanlı dünyasında yaşayan farklı din, ırk ve etnik yapıya sahip muhtelif statülerdeki kadınlar hakkında açılım sağlar.

Ancak bu kaynaklar her durumda kadınların yaşamlarının her safhasını yakalamaya imkân tanımadığı gibi belli kategorideki kadınlar dışında, her durumda kişileri tek tek yakalamaya müsaade etmez. Ayrıca Devlet Arşivi kayıtlarının resmi kaynakların doğasından gelen bazı hususiyetleri olduğu, devletin ürettiği belgelerin sınırlılıkları olduğu unutulmamalıdır. Ele alınan konuların, kurumun bakış açısını merkeze alarak belli standartlar dâhilinde yazıldığı, bazı noktalarda sessiz kaldıkları veya sınırlı ve yüzeysel bilgi verdikleri hatırlanmalıdır.

Bu kayıtlar, kadınların hukuk sistemi içindeki yerleri, vakıfları, inşa ettirdikleri hayır eserleriyle alakalı detaylar, giyim kuşam alışkanlıkları, dış mekân kullanımları, bu konulara dair getirilen düzenlemeler ve ihlal edenlere karşı muameleler, uygun olmayan davranışlarda bulunan kadınların cezalandırılması, kadınların ekonomik hayat içindeki yerleri, kölelik ve köle kadınlar gibi konularda açılım sağlamaktadır (Osmanlı kadınları ile alakalı çeşitli tasnifler altında yer alan arşiv belgelerinden örnekler sunan bir çalışma için bkz. Kırca ve Şeker, 2015).

Bir süre önce Devlet Arşivine intikal eden Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi kayıtları hanedan mensubu kadınlar (valide sultanlar, padişahların kadınları ve kızları) ve Harem-i Hümayunun hiyerarşik yapılanması içinde muhtelif kademelerde yer alan saraylı kadınlar hakkında açılım sağlayacak potansiyele sahiptir. Yüksek mevkili hanedan mensubu kadınlar ile alakalı kayıtlar bu kadınlara bireysel olarak ulaşmaya, kadınların kendi seslerini duymaya, şahsi icraatlarını takip etmeye ve yaşamlarının belli safhalarını inşa etmeye imkân tanır. Bu kadınların siyasi etkinlikleri, teşrifat, siyasi kültür içindeki yerleri, vakıfları, mimari hamilikleri, gelirleri bu kayıtlardan takip edilebilir.

Devlet arşivinde muhafaza edilen kimi vesikalar ise sarayda bulunan cariyeler hakkında açılım sağlar. Büyük çoğunluğu, tek tek bireylere inmeden, grubu bir bütün olarak ele alan bu kayıtlarda, saraya alınan cariyelerin fiyatları, menşeleri, Harem-i Hümayun mensuplarına tahsis edilen para, yiyecek, kıyafet ve diğer eşyaları, ne tür eğitim aldıkları ve eğitim masrafları hakkında bilgiye ulaşılabilmektedir. Bu kayıtlar, harem organizasyonunu inşa etme, harem kimlerden oluştuğunu tespit açısından değerli kaynaklardır (Peirce, 1993).

Osmanlı Devleti'nde birçok alanda değişimin yaşandığı 19. yüzyılda devlet arşivi kayıtlarının yapısının değişmesi ve çeşitlenmesi, kadınlar ile alakalı çalışılabilecek konuların zenginleşmesine olanak sağlar. Önceki dönem kayıtlarına ilave olarak bu dönemde, tıp-sağlık bağlamında kadın, kadın ve eğitim konusu (Somel, 2006), ilim ve kültür hayatı içinde yer alan kadınlar, kadınların çalışma hayatı içindeki yerleri hakkında açılım sağlayan kayıtlara ulaşılabilir. İlâveten bu dönemde kadınların, özellikle belli grup kadınların, sesini duymaya imkân tanıyan kayıtlar artar. Örneğin köle kadınlara ait kayıtlar bu kategoride değerlendirilebilir (Erdem, 2010).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinden ayrı olarak dünyanın muhtelif bölgelerinde muhafaza edilen arşiv kayıtları (Köksal ve Polatel, 2014), Osmanlı kadınlarına dair kayıtları ihtiva etmektedir. Gerek vaktiyle Osmanlı toprakları içinde bulunan bölgelerin, gerekse Osmanlı dışı bölgelerin arşiv kayıtlarında, hanedan mensubu kadınlara ve sıradan kadınlara dair bilgilere ulaşılabilmektedir (Minkov, 2004; Toledano, 2007; Dursteler, 2011).

Kitâbî Kaynaklar

Bu kategoride, Osmanlı tarih yazarlarının eserleri, kadın tarihi çalışmalarında başvurulabilecek kaynaklardır (Bu kategorideki eserler için bk. Özcan, 2020). Muhtelif türlerdeki bu kaynaklarda genel olarak sınırlı bir grup kadın hakkında bilgiye ulaşılır. Ağırlıklı olarak öne çıkan hanedan mensubu kadınlar ve haremde iz bırakmış bazı kadınların izleri sürülebilir. Yaş ve statü faktörünün bir yansıması olarak padişah kadınlarına kıyasla valide sultanlar hakkında daha fazla malumata rastlanır. Kadınların siyasi faaliyetleri, teşrifat içindeki yerleri ve hayır işleri gibi konularda açılım sağlar. Satır aralarında, bir grup olarak ele alınan saraylı cariyelerin saraya alınmaları ve çırağ edilmeleriyle ilgili konulara da temas edilir. Kadınlar ile alakalı dönemin kaynaklarına mutlaka yansıyan detaylar bulunup, bunlardan biri valide sultanların vefatıdır. Kronikler nadiren Osmanlı dünyasının belli bir zaman diliminde, dönemin toplumunun kadın algısı, toplumsal cinsiyet kabulleri, toplumsal cinsiyet ilişkileri, kadınlara yüklenen roller, davranış ve sorumluluklar hakkında ipuçları barındırabilmektedir.

Bu kaynakların, yazan kişinin veya dönemin hâkim ideolojisinin bakış açısını yansıttığı olabileceği, dolayısıyla her durumda olayları tamamen olduğu biçimiyle vermeyeceği dikkate

alınmalıdır. Bu kategorideki kaynaklar genellikle icraatlar hakkında bilgi verirken, bireyin şahsi sesini duymaya pek imkân vermez. İlâveten, kadınlar ile özellikle yüksek mevkili kadınlar (örneğin valide sultanlar) ile alakalı methedici ifadelerin klişe terkipler olma ihtimali olduğu dikkate alınmalıdır.

Osmanlı tarih yazarlarının eserlerine ilâveten, kütüphanelerde bulunan yazma ve matbu kategorisindeki zengin eserler, muhtelif kategorilerde yer alan kadınlar hakkında ve bu kadınların yaşamlarının çeşitli cephelerine dair açılım sağlayabilir. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı olan kütüphanelerden (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi ve diğerleri), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi ve diğer kütüphanelerden ulaşılabilecek devasa külliyyat¹, kadın tarihi çalışmalarına muazzam katkı sağlayacak potansiyele sahiptir. Örneğin bu eserler üzerinden, ilim geleneği, kültür ve sanat alanı içinde muhtelif şekillerde yer alan kadınlara ulaşılabilir. Özel olarak müstensih, hattat, hamî olarak kadınların kitap kültürü/geleneği içindeki yerleri, ilişki ağları konusunda açılım sağlayabilir.

Kitâbî kaynaklar ile irtibatlı bir konu olarak mühürler, kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek bir kaynak olup kadınlara ait şahsi mühürler dışında (Kütükoğlu, 1994: 93-94), vakıf mühürleri de bulunmaktadır (Kut ve Bayraktar, 2021: 94-122). Kişilerin vakfettikleri kitaplara basılmak üzere mühür kazdırmaları sebebiyle vakıf kütüphanelerindeki kitaplar vakıf mühürlerini ihtiva etmektedir². Kitaplar kütüphane binasını yaptıran şahıs tarafından vakfedilebildiği gibi, mevcut kütüphanelerden birine koleksiyon olarak da verilebiliyordu. Kadınlara ait vakıf mühürleri toplumun ancak belli bir kesimine ışık tutmaktadır. Kadınlara ait vakıf mühürlerinin metinlerinin tetkik edilmesi, mühür sahibi kişinin (vâkıfın) kimliği, statüsü, aile mensupları/bağları konularında açılım sağlamaktadır. Kadınlara ait vakıf mühürleri toplumun ancak belli bir kesimine ışık tutmaktadır. Mühür sahibi bu kadınların kimler olduğunun değerlendirilmesi, hangi kadınların bu gelenek içinde yer aldıklarının tespitine imkân tanıdığı gibi, kadınların ilim geleneği içindeki yerlerinin izlerini -diğer kaynaklardan da istifade etmek suretiyle- sürebilmeyi sağlar.

¹ Bu bağlamda gerek vaktiyle Osmanlı toprakları içinde bulunan bölgelerde, gerekse Osmanlı dışı bölgelerde muhafaza edilen eserler de dikkate alınmalıdır.

² Türk Yazma Eserler Kurumu tarafından yakın zamanda erişime açılan mühür veri tabanında (bkz. <https://muhur.yek.gov.tr/ozel-seri>), kadınlar ait mühürler de yer almaktadır. Bu konuda bilgilendirme için Süleymaniye Kütüphanesi uzman yardımcısı Hatice Ak'a teşekkür ederim.

Biyografi Kitapları

Kadın tarihi çalışmalarında diğer bir kaynak biyografi eserleridir. Biyografi kitaplarına yansıyan kadınlar toplumun belirli bir kesimiyle sınırlıdır. Bu eserler yaşadıkları toplumda öne çıkan istisnai kadınları tespitte imkân sağlar. Kültür sanat alanı içinde aktif olarak yer almış şair, yazar, hattat vb. kimlikleriyle öne çıkmış kadınların yaşamlarına ve eserlerine dair bilgilere biyografi sözlüklerinden ulaşılabilir.

Mahremiyet konusundaki hassasiyet, tevazu anlayışı ve ayrıca dönemin kadın algısının, kadınların biyografi kitaplarına yansımaya tesir ettiği, kadınların tamamına ulaşmayı engellediği ve kadınların gerçek durumlarını yansıtmadığı bilinmektedir. Netice itibariyle kadınların biyografi koleksiyonlarındaki temsiliyeti dönemlere göre değişkenlik göstermektedir. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerine kıyasla, 16. yüzyıldan itibaren biyografi koleksiyonlarında yer alan kadınların sayısı ve oranı ciddi şekilde düşer. İlaveten hangi kadınların biyografi eserlerine dâhil edilmeye değer bulunduğu, kadınlara yer veren biyografi eserlerinde kadınların sayısal ve oransal dağılımı, yazar tarafından nasıl ele alındıkları çeşitlilik göstermektedir. Geniş bir zaman dilimi içinde üretilmiş biyografi eserlerinde kadınların temsiliyeti konusuna ışık tutan kapsamlı çalışmalar mevcuttur(Roded, 2018).

Toplumda öne çıkmış kadınlara ışık tutan bu eserler, Osmanlı dünyasındaki kadınların tecrübelerinin zenginliğine işaret eder. Yaşadıkları dönemde Osmanlı toplum ve kültüründe kadınların yerlerine/rollerine ışık tutan değerli bir kaynaktır. Biyografi kitaplarına yansıyan kadınların muhitleri, ilişki ağları, tasavvufi bağlantıları gibi alanlara dair bilgiye ulaşılabilir.

Mahkeme Kayıtları

Osmanlı dünyasında yaşayan din, ırk, etnik yapı, sosyoekonomik statü açısından ciddi çeşitlilik gösteren kadınlar konusunda, İstanbul (sur içi İstanbul, Bilâd-ı Selâse) başta olmak üzere Anadolu, Balkanlar ve Arap coğrafyasına ait mahkeme kayıtları (şer'iyeye sicilleri, kadı sicilleri) muazzam açılım sağlamaktadır³. Nitekim 1970'li yıllardan itibaren Osmanlı kadınları üzerine yapılan çalışmalar büyük oranda mahkeme kayıtlarına dayalı olarak yapılmaktadır. Şeriyeye sicillerini merkeze alan Osmanlı kadınlarına dair çalışmalar, 1970'li yıllarda R. Jennings ile başlar ve 1980'li yıllarda Haim Gerber, Abraham Marcus, Judith Tucker ve Suraiya Faroqhi ile devam eder. Bu çalışmalar Osmanlı dünyasında yaşayan kadınların farklı tecrübelerini yansıtan ilk örneklerdir (Jennings, 1975; Gerber, 1980; Marcus, 1983; Tucker, 1985; Faroqhi, 1987). İlk

³ Sadece İstanbul'da bulunan mahkemelere ait toplam defter sayısının 10.000 civarında oluşu, bu kayıtların sağlayabileceği açılımlar hakkında fikir vermektedir.

çalışmalar üzerine zaman içinde zengin bir literatür oluşur (Bu kaynaklara dayalı geniş literatüre dair değerlendirmeler için bk. İpşirli-Argıt, 2014b).

Kadınların gerek yaşarken gerekse vefatları sonrasında tutulan kayıtlarda, alım satım ve borç ile ilgili davalar, boşanma, vasi ve vasiyet tayinleri, vakıflar, köleler ve veraset ile ilgili davalar ve tereke kayıtları bulunmaktadır⁴. Mahkeme kayıtları içinde tereke kayıtları özel bir yere sahiptir⁵. Bu kayıtlar ölen kişinin menkul ve gayrimenkul mallarının ayrıntılı bir dökümünü ve piyasa değerlerini, borçlarını, mehir miktarlarını, toplam servetini, İslam miras hukukuna göre kişinin mirasçılarını ve servetin mirasçılar arasındaki dağılımını göstermektedir⁶.

Mahkeme kayıtları yapısı gereği, devlet arşivi kayıtlarına zengin bir alternatif sunar. Bu kayıtlarda her durumda kadınların isimlerinin ve büyük çoğunlukla nerelerde ikamet ettikleri bilgisinin veriliyor olması ve ayrıca diğer şahsi bilgilere ulaşılabilmesi, toplumun farklı kesimlerine mensup kadınların şahsi tecrübelerini görmeye imkân sağlar. Kadınların yaşamlarının birçok alanına ve safhasına şaşırtıcı boyutta ışık tutarak açılımlar sunar. Bu açıdan Devlet Arşivi kayıtlarında az temsil edilen veya tek bir tasnif altında bir bütün olarak temsil edilen toplumun farklı kesimlerine mensup kadınlara bireysel olarak ulaşmaya imkân tanır. Bu bağlamda köle ve azatlı kadınlar, çingene kadınlar vb. zikredilebilir. Mahkeme kayıtları gayrimüslim kadınlar hakkında açılım sağlama potansiyeline sahiptir. Osmanlı devletinde her cemaatin kendi mensuplarına yönelik mahkemeleri bulunmakla birlikte, gayrimüslim kadınlar muhtelif meseleleri için şer'îyye mahkemelerine başvururlardı (Rum kadınlarının evlilik ve boşanma konuları üzerine duran bir çalışma için bkz., Yavuzer, 2022).

Toplumun farklı kesimlerine mensup kadınlar mahkeme kayıtlarında temsil imkânı bulurken arşiv kayıtlarında ve kroniklerde temsiliyet oranı oldukça yüksek olan hanedan mensubu kadınlar ise mahkeme kayıtlarına genellikle vakıfları, hayır eserleri, mülkleri ile alakalı konular çerçevesinde yansılar.

Mahkeme kayıtlarının, ilk olarak Osmanlı dünyasında yaşayan kadınların hukuk sistemi içindeki yerlerine dair en büyük açılımı sağlayan kayıtlar olduğu belirtilebilir. Siciller, insanların

⁴ Kadı sicillerinin yapısı, hangi tür kayıtları içerdiği gibi konularda fikir vermesi açısından İstanbul Kadı Sicilleri projesi (<http://www.kadısicilleri.org/>) son derece önemlidir. İstanbul'a ait defterlerden 16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başına kadar uzanan zaman dilimi içinde, muhtelif mahkemelere ait 100 adet defter seçilerek transkripsiyonu yapılmış, aslı nüshaları da dâhil edilerek veri tabanına konulmuş ve çevrimiçi erişime açılmıştır. Yüz cildin içeriğine ulaşım imkânı sağlayan bu proje, çalışılan kayıta okunamayan kelimeleri tespit etmek, doğru okunuşlarını görebilmek ve mukayese amacıyla diğer başka kayıtları görebilmek adına da oldukça işlevseldir.

⁵ Mahkeme kayıtlarına ilaveten Topkapı Sarayı Arşivi ve Devlet Arşivinde de kadınlara ait muhalefat kayıtları bulunmaktadır.

⁶ Ancak diğer kaynak türlerinde olduğu gibi tereke kullanımının birtakım sıkıntıları mevcuttur. Örneğin terekede belirtilen eşyalar ve servet miktarı kadınların gerçek maddi durumunu yansıtmıyor olabilir. Kişisel bütün mal varlıklarının tamamıyla tereke kayıtlarına yansıyor yansımadığını tespit edebilmek mümkün değildir. Bazı kadınlar vefatları öncesinde mallarını hibe etmiş veya vakfemiş, sahip oldukları kölelerini azat etmiş olabilirler.

ve hukuk sisteminin birbiri ile sürekli etkileşim içinde oldukları gerçeği üzerine, kadın ve hukuk ilişkisini hem kadınlar hem de hukuk sistemi açısından değerlendirmeye imkân tanır. Kadınların kendi meselelerini çözmek için hukukî alanda geliştirdikleri yollar ve stratejiler hakkında bilgi verir (Peirce, 2003).

Bu kayıtlar ayrıca aile tarihi çalışmalarında da oldukça verimli bir kaynaktır. Evlilik, boşanma, nafaka, vasilik gibi konulara ilaveten farklı coğrafyalarda aile/hane yapısı, ailenin/hanenin kimlerden oluştuğu, çocuk sayısı, aile ilişkileri gibi konulara da ışık tutar.

Bu noktada özellikle nikâh kayıtları ayrı olarak değerlendirilmelidir. Mahkeme kayıtlarında ağırlıklı olarak evlilik gerçekleştikten sonraki durumlara dair kayıtlara rastlanırken, nikâh kayıtları evlenme pratiklerini göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. 19. yüzyıl öncesine ait kadı sicillerinde nikâh kayıtlarına rastlamak mümkün olabilmektedir. Ancak nikâh kayıtlarını içeren bağımsız nikâh defterlerine ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk dönemlerinde rastlanmaktadır (Aköz, 2006; Adıyeke ve Adıyeke, 2011). Bu kayıtlarda kadınların isimleri, babalarının isimleri, varsa lakapları, köle ise efendi ismi, ikamet bilgileri, kadınların hukuki durumları (*âkile*, *bâliğa*, *reşide* vb.), daha önceden evlilik geçirip geçirmediğini belirten ifadeler (*bâkire*, *seyyibe* vb.), mehir miktarları, vasilerinin ve şahitlerinin isimleri, hangi tarihte nikâhın gerçekleştiği bilgilerine ulaşılmaktadır. Bu sebeple bu kayıtlar aile ve toplum yapısına dair açılım sağlama potansiyeline sahiptir.

İlaveten, mahkeme kayıtları, kadınların sosyal hayatları, gündelik yaşamları, iktisadi hayat içindeki yerleri, vakıfları, mekân kullanımı, ilişkileri gibi konuların izini sürebilmeyi sağlar. Örneğin ilişkiler konusu açılacak olursa, toplumun farklı kesimleri ile kurdukları muhtelif ilişki biçimlerini -borç ilişkisi, vekillik, vasilik, kefillik, şahitlik ilişkisi, sosyal ilişkiler vb.- inşa edebilmeyi mümkün kılar.

Mahkeme kayıtları, mekân/mimari ve cinsiyet ilişkisine de ışık tutmaktadır. Kadınlara dair mahremiyet anlayışının/algısının, mekân kullanımına tesirine ve bu durumun komşuluk ilişkilerine yansımalarına dair önemli ipuçları sunar. İlaveten Osmanlı dünyasında yaşayan kadınların maddi kültürleri, tüketim anlayışları, servetleri hakkında açılım sağlayan en önemli yazılı kaynakların tereke kayıtları ve ayrıca alım satım kayıtları olduğu belirtilebilir. Köleler ile alakalı mahkemeye yansıyan meseleler ise devlet arşivi kayıtlarından takip edilebilecek meselelerden farklılık gösterebilmektedir. Mahkeme kayıtları kölelere/köleliğe dair en ince ayrıntılara nüfuz etmeye imkân tanımaktadır (Hanna, 2006; Zilfi, 2010; İpşirli-Argıt, 2020). Mahkeme kayıtlarının dil ve terminoloji analizi bağlamında incelenmesi, Osmanlı toplumunun ve

hukuk sisteminin, yaşamlarının farklı dönemlerinde kadınları nasıl gördüğü konusunda açılım sağlar (al-Qattan, 1996; Peirce, 1997).

Fetvalar

Mahkeme kayıtlarından ayrı olarak hukuk sistemi içinde etkin olarak yer alan fetvalar, Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilir diğer bir kaynaktır (Tucker, 2006). Mahkeme kayıtlarına benzer şekilde, fetvalar da toplumun farklı kesimlerine mensup kadınları yansıtır. Kadınlar ile alakalı sorular ve ayrıca bizzat kadınlar tarafından sorulan sorular ve bu sorulara verilen cevaplar, kadınların yaşamlarının muhtelif cephelerine ışık tutar, kadınlara dair önemli açılımlar sunar.

Fetva mecmualarında, kadınların hayatlarının her alanına dair sorular mevcut olmakla birlikte, mahkemeye taşınmak istenmeyen veya mahkemede belirtmek istenmeyen örneğin evlilik ve boşanma ile alakalı özel konular müftü karşısında dile getirilir. Örneğin kocanın karısını zina işlemek suçuyla boşaması mahkemede pek yansımaz iken fetva mecmualarında yer alması müftünün huzurunda bu meselenin tartışıldığını gösterir. Benzer şekilde mahkeme kayıtlarında rastlanmayan muhtelif boşanma çeşitleri ile örneğin bâin talâk ile alakalı veya ihtidâ eden kadının zimmî kocasından boşanması ile alakalı ince detayları, fetvalardan takip edebilmek mümkün olabilmektedir.

Fetvalar üzerinden kadınların hukuk sistemi içindeki yeri, hukuk sistemini nasıl kullandıkları veya kadınlara ilaveten müftülerin yaşadıkları dönemde kadın ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini nasıl gördüğü gibi meselelerin izlerini sürebilmek mümkün olabilmektedir (Semerdjian, 2008; Tucker, 2008). Keza fetvalar Osmanlı dünyasında yaşayan gayrimüslim kadınlar hakkında da açılım sağlayabilmektedir. Gayrimüslim kadınlar ile alakalı sorular olabildiği gibi, bu grup kadınlar tarafından sorulan sorular da mevcuttur (Düzenli, 2015).

Belirtilmesi gereken husus, mahkeme kayıtları ve fetvaları kullanılırken fıkıh kitaplarından istifade edilmesinin sağlayacağı açılımlar dikkate alınmalıdır. Miras hukuku, aile hukuku ve diğer alanlarda fıkıh âlimlerinin görüşlerini ve muhtelif mezheplerin bakışlarını bilmek, mahkeme kayıtları ve fetvalar gibi hukuki metinlere yansıyan meselelerin anlaşılmasına /anlamlandırılmasına katkı sağlamaktadır (Zečević, 2007).

Ancak, fetvalarda kişilerin kimliklerinin ve diğer şahsi bilgilerinin -isimleri, ikamet alanları vb.- zikredilmiyor olması, kişilerin toplumun hangi kesimine mensup olduğunu tespiti imkân tanımaz. Kişinin kimliğinin belirsizliğine ilaveten, zaman ve mekân bilgilerinden mahrum olması da konuyu belli bir tarihsel bağlama oturtmayı zorlaştırır. Ayrıca sorulan soru ve verilen cevabın kişiye özel olması nedeniyle, fetvanın genelleştirilmesi problem teşkil edebilir. Kadının kararının

aksine müftünün verdiği fetvanın bağlayıcı olmadığı da dikkate alınmalıdır. Ayrıca fetvalarda soru sorma şeklinin standart hale gelebildiği ve tamamen varsayıma dayalı olarak da kurgulanabileceği unutulmamalıdır.

Vakfiyeler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi dışında, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde muhafaza edilen devasa vakfiye külliyatı, kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek önemli kaynaklardır.

Vakfiyeler vakıf kurabilecek kapasitedeki tüm kadınlara -ve ayrıca vakfiyede geçen kadınlara- ulaşım sağlar. Kimlerin vakıf kurdukları, kadınların hangi kategoride ve hangi amaçlarla vakıf kurdukları, kurdukları vakıflarda ne tür şartlar koydukları, kişinin kimliğinin ve mensubiyetinin kurdukları vakıflara nasıl tesir ettiği, kadınların vakıflarından kimleri istifade ettirdikleri, kimlerin mütevellî seçildiği gibi sorular, kadınların maddi dünyası, ilişki ağları, toplum ve aile içindeki yerleri, zihniyetleri gibi konulara ışık tutar. (Vakfiyelere ve vakıflarla ilgili muhtelif kaynaklara dayalı geniş literatür hakkında bkz. Çınar ve Koyuncu-Kaya, 2015).

Örneğin kadınlar tarafından kurulan aile vakıflarında, istifade ettirdikleri kişiler arasında sıklıkla köle ve cariyelere rastlanması bir toplumda köle olmanın neye tekabül ettiği hakkında fikir verir. Benzer şekilde, aile vakıfları siyasi haneye mensup kadınların siyasi alan içindeki yerlerine de ışık tutabilmektedir.

Ben- Anlatıları

Osmanlı tarihçiliğinde bir süredir “ben-anlatıları” olarak tanımlanan metinlere ilgi artmaktadır (Karahasanoğlu, 2019). Bu kategoride, günlükler, rüya mektupları, hususi mektuplar, tercüme-i hal, otobiyografi, hatırat türleri gibi kişilerin bizzat kendi kalemlerinden çıkan ve kendilerini anlattıkları metinler zikredilebilir.

Kadınlar tarafından yazılan ben-anlatıları, kişilerin kendilerini nasıl gördükleri, nasıl göstermek istedikleri, iç dünyaları, şahsi görüşleri, zihniyetleri, duyguları, fikirleri hakkında açılım sağlaması itibarıyla kişilerin yaşam tecrübelerine ışık tutarken; erkekler tarafından üretilen ben-anlatıları, kadın olmanın neye tekabül ettiği, kadın ve toplumsal cinsiyet algısı vb. alanlara dair fikir verebilmektedir (Liebrenz ve Richardson, 2021).

Örneğin mektuplar kişilerin şahsi seslerini duymaya imkân tanınmasıyla müstesna bir değere sahiptir. İnsanların en saklı, mahrem düşüncelerini barındırabilen; kişilikleri, kararları, düşünceleri, zihniyetleri gibi alanlara ışık tutan; özel yaşamları ile alakalı detaylar taşıyan mektuplar, birçok alanda açılım sağlama potansiyeline sahiptir. Ancak genellikle hanedan mensubu kadınlar gibi

belli bir mevkide yer alan mensup kadınların mektuplarından haberdarız. Bu gruba ait mektuplar, resmi kayıtlara yansımaya alanlara ışık tutabilmekte, resmi kayıtlarda değinilmeyen olayların arka planındaki süreçle alakalı bilgi verebilmektedir. Bu mektuplardan yüksek otorite sahibi hanedan mensubu kadınların dönemin yabancı siyasi liderlerine, devlet adamlarına, hükümdara, kethüdalarına yazdıkları mektuplar ve diğer mektupları zikredilebilir. Kadınların hangi amaçlarla kimlere mektup yazdıkları kadınların yaşamlarının birçok cephesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Örneğin mektuplar, yazıldıkları dönemde toplumsal cinsiyet rolleri/ ilişkileri ve bu konuda sosyoekonomik statü, yaş gibi faktörlerin ne derece belirleyici olduğu, kadınların aktiviteleri, kendilerini ne derece/ne şekilde ifade ettikleri ve bunun gibi diğer başka alanlara ışık tutabilecek değere sahiptir. (Kadınlara dair mektuplar ele alınırken dikkat edilmesi gereken hususlara dair değerlendirmeler için bkz., Lushchenko, 2011).

Ancak mektuplar değerlendirilirken resmi kayıtlar için söz konusu olduğu gibi mektuplarda yer alabilecek klişelere dikkat edilmelidir. Kadınların mektuplarında hissedilen mütevazı üsluba dayanarak kişiliği hakkında değerlendirme yapmak sakıncalı olabilir. Zira bu üslubun nedeni bazı klişeleşmiş terkipler olabilir.

Kadınlar tarafından yazılmış mektuplara ilaveten, erkekler tarafından kadınlara yazılan mektuplar, dönemin kadın algısı, kadınların aile ve toplumdaki yerleri ve kadınlara biçilen roller, saray içi ve saray dışı ilişkiler hakkında fikir vermesi itibariyle dikkate alınmalıdır (Uluçay, 1950). Örneğin valide sultana oğlu tarafından yazılan mektupta, siyasi gelişmelerden bahsedilirken (İpşirli-Argıt, 2014a) benzer şekilde İbrahim Paşa karısına yazdığı mektuplarda da siyasi duruma dair bilgi vermektedir. Mektuplar, özellikle kadınlara dair mahremiyet algısına dair de önemli ipuçları sunmaktadır. Nitekim İbrahim Paşa'nın karısına hitabı, güvendiği kişilere yazdığı mektuplar ile bizzat kendisi tarafından yazdığı mektuplarda farklı olup, şahsi mektuplarında daha mahrem ifadeler kullanmaktadır (Uluçay, 1950: 56).

Mektuplar kategorisinde belirtilmesi gereken bir tür, rüya mektuplarıdır. İlmiye mensubu bir babanın kızı olan Halveti tarikatı mensubu Asiye Hatun'un şeyhine yazdığı mektuplar bu konuda öncüdür (Kafadar, 2009). Kişilerin şeyhlerine yazdıkları rüya mektupları, kişilerin zihniyetlerine, inançlarına, dini yaşantılarına -örneğin tasavvuf bağlantılarına-, kültür ortamlarına ışık tutan kaynaklardır.

Mahremiyet ve imaj kaygısı güdülmeden tutulan günlükler veya benzeri kayıtlar nadir rastlanmakla birlikte kişilerin iç dünyalarına, inançlarına ışık tutabilmeleri itibariyle son derece kıymetlidir. Bu bağlamda nadir rastlanan değerli bir örnek, Harem-i Hümayunda bulunan cariyeler tarafından haremin duvarlarına yazılmış yazılardır. Kişilerin şahsi seslerini duymaya imkân

sağlayan bu yazılar haremde bulunan kadınların duygu dünyaları, kişilikleri, ilişkilerine dair fikir sahibi olmaya olanak sağlamaktadır (Uluçay, 1971: 34-35; Cimilli, 2013).

Bu bağlamda, “ben anlatıları” kapsamında değerlendirilebilecek kaynaklar son dönemde yükselen duygu tarihi konusunda önemli açılımlar sağlayabilir.

Seyahatnameler ve Avrupalı Yazarlara Ait Diğer Anlatılar

Osmanlı İmparatorluğu kadınları hakkında yapılacak bir çalışmada kullanılabilecek diğer bir kaynak türü Osmanlı seyahatnameleri ve Avrupalı yazarların Osmanlı dünyası üzerine yazdıkları eserlerdir.

Bu bağlamda, Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si, imparatorluğun geniş coğrafyası içinde yaşayan kadınlara dair bilgiye ulaşabilmeye imkân tanımaktadır. Evliya Çelebi, din, ırk, etnik yapı, sosyoekonomik statü açısından heterojen bir yapıya sahip Osmanlı kadınlarına temas ederken kadınları ahlaki vasıfları ve fiziksel özellikleri gibi vasıflar üzerinden tanımlar. Ayrıca kadınların mekân kullanımı, özellikle giyim kuşam kültürü konusuna vurgu çok yoğunudur. Evliya Çelebi her gittiği bölgede Müslüman ve gayrimüslim kadınların dış mekânda giyim kuşamları, kullanılan kumaşlar, başlıkları hakkında bilgi verir. Ekonomik statünün, dini anlayışın, yerel şartların kıyafete yansımalarının izini sürmeye ve ayrıca İstanbul ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki giyim kuşam pratiklerini görmeye imkân tanır. Özellikle tereke kayıtlarına ulaşılamayan bölgeler için bu anlatılar önemli olabileceği gibi, tereke kayıtlarının mevcut olduğu bölgeler için de dikkate alınmalıdır.

Evliya Çelebi'nin eseri, Osmanlı dünyasında yaşayan kadınların çeşitliliğini hatırlattığı gibi o dönem toplumunda kadına bakış açısı, bir başka ifadeyle kadınlardan beklenen roller ve davranış modellerini yansıtır. Seyahati esnasında yaşadığı bir olaya verdiği tepki manidardır. Evliya Çelebi, esir düşerek kaçırıldıktan sonra gayrimüslim bir erkekle evlenmiş ve bebeği olmuş Müslüman kızı Saime ile karşılaştıktan sonra, onu alıp tekrar ailesine ulaştırmayı teklif eder. Saime bu teklifi reddederek kucağında bebeğiyle evine kaçınca, Evliya Çelebi kendisini tenkit eden ifadeler kullanır (*mel'üne avret, şu mel'üneyi katl edüp geçüp gidem*). (Evliyâ Çelebi, 2003: 269)

Erken modern dönemde elçi raporları, gezginlerin, elçilerin maiyetinde bulunanların, tüccarların ve Osmanlı sarayında hizmet eden esirlerin yazdıkları, muhtelif kesimlerden kadınlar hakkında bilgi sunabilmektedir.

Bu kaynaklarda kadınlar konusunda temas edilen hususlar, kadın erkek ilişkileri, evlilik, boşanma, mahremiyet algısı, mekân kullanımı, bu konu ile irtibatlı olarak sık temas edilen hamam/hamam kültürü, geleneğe/kurallara aykırı davranan kadınlara nasıl muamele edildiği

konuları öne çıkmaktadır. Nadiren kadınların ekonomik hayat içindeki yerlerine temas eden anlatılara rastlanır. Bu kaynaklarda değinilen diğer bir konu harem ve burada yaşayan kadınlardır (İpşirli-Argıt, 2022: 295-315). Hanedan mensubu kadınlar ile alakalı olarak bu kadınların kökenleri, saraya girişleri, hasekilik döneminde saray içindeki durumları, hayır eserleri, siyaset ile irtibatları, siyasi kültür içindeki yerleri (merasimler ve hediyeleşmeler) hakkında kimi bilgiler verir.

Geniş bir zaman diliminde üretilen eserlerin anlatıları birbirine benzer ve tekrar mahiyetinde görülebilmekle birlikte bu anlatıların tek tip, değişmeyen, homojen bir karaktere sahip olduğunu düşünmek yanlıştır. Dönemin değişen sosyal ve siyasi şartları dâhil olmak üzere birçok faktör anlatıların mahiyetini ve yapısına tesir etmektedir. Diğer yazılı kaynakların sınırlılıkları dikkate alındığında, bu kaynaklar Osmanlı dünyasının muhtelif cephelerinin anlaşılmasına katkı sağlayabilmektedir. Diğer kaynaklara yansımayan hususlar yakalanabilmekte, bu minvalde Osmanlı kaynaklarını tamamlayıcı mahiyette bilgiler sunabilmektedir.

Bu kategorideki bazı kaynakların yazdıkları daha makul olmakla birlikte, diğer bütün kaynaklar için söz konusu olduğu gibi verilen bilgilere ihtiyatla yaklaşarak, tenkit süzgecinden geçirilerek ele alınmalıdır.

Edebî Eserler

Kadın tarihi çalışmalarında dikkate alınması gereken diğer bir alan edebî eserlerdir. Gerek çok büyük çoğunluğu erkekler tarafından yazılmış eserler, gerekse kadınlara ait eserler Osmanlı dünyasında farkı kategorilerde yer alan kadınlara ışık tutar. Örneğin padişah çocuklarının doğum, sünnet ve düğünlerini anlatan surnâmeler, hanedan mensubu kadınların statüleri/yerleri/rolleri, maddî kültür, muhitleri vb. alanlarda açılım sağlar (Afyoncu, 2009: 147-151).

Farklı dönemlerde üretilen muhtelif kategorilerdeki eserlerde kadınların nasıl ve ne şekilde yer aldığı bir başka ifadeyle kadınların nasıl temsil edildiğinin tetkiki anlamlıdır. Kadınlara dair anlatıların çeşitliliği ve karmaşık yapısı dikkat çekmektedir (Kuru, 2003). Bu eserler dönemin kadın algısı, ideal kadın imajı/tipi hakkında fikir verir. Benzer şekilde kadınlar tarafından üretilen eserlerde kadınların nasıl ele alındığı, bu eserlerin toplumsal cinsiyete dair ne söylediği sorularının tetkiki de önemlidir. Havlioğlu, Mihri Hatun'u merkeze alarak kadın şairler açısından bu konuları değerlendirir (Havlioğlu, 2010: 2017).

İlaveten, dönemin kadınlar ile alakalı gelişmelerinin edebî eserlere yansımalarının izi sürülebilir. Örneğin kadınların kıyafet tarzları ve bu konuda otoritelerin tenkitleri ışığında bu eserler değerlendirildiğinde, dönemin kimi divan şairleri otoriteler ile paralel görüşte iken, kimileri ise otoritelerin eleştirel üslubundan uzak bir yaklaşım sergiler.

Yukarıda belirtilen kayıtlardan ayrı olarak bazı kayıtlar sadece gayrimüslimler ile alakalıdır. Örneğin kilise kurumlarının kayıtları (Heyberger, 2006; Yavuzer, 2022)⁷; Yahudiler için *responsa* literatürü (Bornstein-Makovetsky, 2021; Goldish, 2021), Yahudi haham mahkemeleri kararları, evlilik belgeleri (*ketubot*) (Levi, 2011: 136) zikredilebilir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek yazılı kaynaklar zenginleşir, çeşitlenir. Değişen sosyokültürel, entelektüel, siyasi şartlar kaynakların yapısını etkiler. Devlet arşivi kayıtlarında tasnifler çeşitlenirken, diğer taraftan müessese kayıtları, süreli yayımlar, kadınlar ve erkekler tarafından yazılan hatıratlar, romanlar gibi kaynaklar görülür. S. Faroqhi'nin 1500'lü yıllardan 20. yüzyılın başlarına kadar uzanan geniş zaman diliminde Osmanlı dünyasında yaşayan farklı sosyoekonomik statü, din, ırk ve etnik yapıya sahip kadınların tecrübelerinin nefis bir panoramasını sunan yakın tarihte çıkacak çalışması 19. yüzyıl kaynaklarının sağlayabileceği açılımları göstermesi açısından son derece önemlidir (Faroqhi, 2023).

Görsel Kaynaklar

Osmanlı kadınlarına ışık tutabilecek diğer bir tarihsel kaynak görsel kaynaklardır. Kadın ve sanat ilişkisi, yukarıda yer yer temas edildiği üzere sanatı himaye eden kadınlar ve sanatçı kadınlar şeklinde tasnif edilebilirken, diğer bir kategori sanatın nesnesi olan kadınlardır.

Erken tarihlerden itibaren yerli ve yabancı sanatçılar tarafından üretilen muhtelif türlerdeki görseller, kimi zaman yazılı kaynakları tamamlarken, kimi durumlarda yazılı kaynaktan yazanı anlamlandırma, sorgulama vb. yollarla Osmanlı kadınlarının yaşamlarına ışık tutar. Kadınların gündelik yaşam, iç mekândaki aktiviteleri, dış mekân kullanımları, giyim kuşam, maddi kültür ve kültürel yaşama dair açılım sağlar. Kadınların tecrübelerinin çeşitliliğine ve statü, yaş, coğrafya ve diğer faktörlerin kadınların yaşam tecrübelerindeki etkisine dair ipuçları sunar (İpşirli-Argıt, 2011).

Örneğin kıyafet albümleri dâhil olmak üzere muhtelif kategorilerdeki görsel kaynakların, her durumda dönemin giyim kuşam pratiklerini yansıtması; dönemin kıyafet kültürü ile zaman içindeki süreklilikleri ve değişimleri takip etmeye, kıyafetle alakalı diğer kaynaklara yansıyanları anlamlandırmaya ve sorgulamaya imkân tanır. Örneğin otoritelerin kadınların feracelerinin yakalarını uzattıklarına dair uzun bir zaman dilimi içinde getirilen tenkitleri, görsel malzemelerden takip etmek mümkündür (İpşirli-Argıt, 2015).

⁷ Yavuzer'in, Ortodoks kilise kayıtları üzerinden Rum kadınların evlilik ve boşanma konularını inceleyen çalışması literatüre önemli bir açılım sağlamaktadır.

Kadınların gerek sanatçı, gerek hâmi olarak kültür sanat alanı içinde yerine dair yazılı kaynaklara ilave olarak görsel kaynaklar da açılım sağlamaktadır. Örneğin kadınların kitap kültürü içindeki yeri değerlendirilirken terekeler, kadınlara ait vakıf kitapları, biyografi sözlükler, kitâbî kaynaklar, edebi eserler ve diğer başka kaynaklara ilaveten, I. Ahmed albümü içinde yer alan minyatür dikkate alınmalıdır (I Ahmed Albümü, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, B 408, fol 14a, aktaran, Fetvacı, 2019: 246).

Yazılı kaynaklarda belirtilenleri zihinde canlandırmak, izah edebilmek adına görsel kaynaklardan istifade edileceği gibi, görsel malzemeye yansıyanı anlamlandırmak adına da yazılı kaynaklardan destek alınabilir. Örneğin, eşeğin üstüne ters binen kadını resmeden görseller (Landesbibliothek und Murkardsche Bibliothek (Gesamthochschule Bibliothek) Kassel, 4 Ms. hist. 31. Österreichische Nationalbibliothek-Viyana Codex Vindobonensis 8615, akt., And, 1993: 254-255), yazılı kaynakların desteğiyle anlaşılır. 1553 senesinde İstanbul'a gelen H. Dernschwam'ın (1494-1568) anlatısına göre üç genç erkek, dört genç kadınla birlikte ramazanda Rum meyhanesinde içki içerken yakalanırlar. Meyhaneci ve müşterileri sekiz eşeğe ters yüz bindirilmiş ve eşeklerin kuyruklarını elleriyle tutmuş bir vaziyette şehirde dolaştırılırlar (Dernschwam, 1987: 119-120). 1573 senesinde İstanbul'da bulunan Stephan Gerlach, yalancı şahitlik için öngörülen teşhir cezasının, eşek üzerine ters oturtularak, eline de eşeğin kuyruğu verilerek ve başının üstüne konan parça et konularak şehir içinde dolaştırmak olduğunu yazar (Gerlach, 2010: 96). Roma Germen elçilik heyetinin sekreteri olarak 1616'da İstanbul'a gelen Adam Werner, konutlarının önünden geçen fahişe kadının bir eşeğin sırtına ters bindirilmiş ve eşeğin kuyruğu eline verilmiş olduğunu yazar. Boynuna kirli koyun bağırsaklarının asılmış, başına da koyun işkembesinin takke gibi geçirilmiş olduğunu ilave eder. Bu kadının geleneğe aykırı davranmış ve doğru yoldan ayrılmış olduğunun anlaşıldığını belirtir (Werner, 2011: 81).

Evliya Çelebi de eşeğe ters binme pratiklerinden bahseder. Eksik meyve satanların aldığı cezalardan bahsederken, kiminin falaka, kiminin yüzüne bal sürüp bir köşe başında kulağından mihlandığını, kimisinin ise yüzüne işkembe pisliği sürüp, başına boklu işkembe külah yerine geçirip ters eşeğe bindirilerek “eksik mal satanın hali budur” diyerek geçirildiğini yazar (Evliyâ Çelebi, 2008: 559-560). Evliya Çelebi ters eşek uygulamasına dair başka bir örnek daha verir. Yahudilerin ayı oynatırken türlü şakalar yaparak ayı oynatmakla meşhur olan çingenelere söz attıklarını, bir çingene avradını bir Yahudi'yle tutup Yahudi'ye ve çingene karısına işkence edip ve çingene karısını necisli işkembe ile ters eşeğe bindirip, Yahudi'yi de bir eşek üzere siyaset ile geçirip taklit ettiklerinde insanın gülmeden bayıldığını yazar (Evliyâ Çelebi, 2008: 649).

19. yüzyıla gelindiğinde, yazılı kaynaklardaki duruma paralel olarak görsel kaynaklar da çeşitlenir. Fotoğraflar, karikatürler, video kayıtları bu bağlamda belirtilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı dünyasında fotoğrafçılığın gelişimiyle toplumun farklı kesimlerinden insanlar fotoğraflara yansır, nadir rastlanan temalara ve kadın gruplarına ışık tutar. Örneğin kadın mahkûmları gösteren fotoğraf manidardır (BOA FTG.f 281, akt., Kırca ve Şeker, 2015: 316-317).

Nihai olarak, görsel malzemelerin tek başına kullanımını gerçek durumu tam olarak veremeyeceği, ayrıca görsele yansıyanları genelleştirmemek gerektiği dikkate alınmalıdır. Görselin değeri tetkik edilirken, üretildiği dönemin şartları ve üreten sanatçının kimliği dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Maddi Kültür Unsurları

Müzeler ve şahsi koleksiyonlarda muhafaza edilen günlük yaşama dair eşyalar, lüks eşyalar -mücevher, saat vb.-, dini objeler, giyim eşyaları, kumaşlar vs. farklı kesimden kadınların dünyasını aydınlatmaya ve anlamlandırmaya olanak sağlarlar. Maddi kültür, giyim kuşam alışkanlıkları (Görünür, 2010; 2014), gündelik hayat pratikleri-rutinleri, gelenek görenek, dünya görüşü, estetik anlayışı, kültürel hayat, tüketim anlayışları gibi alanlara ışık tutar.

Eşyalar, tereke kayıtlarında belirtilen eşyaların neye tekabül ettiğinin anlaşılması noktasında önemlidir. Terekelerde görülen zengin çeşitlikteki kumaş türleri için, kadınların terekelerinden sıklıkla rastlanan ev eşyaları, ev tekstili ve mutfak eşyaları gibi eşyalar için veya belli bir grup kadının terekelerinde rastlanan saat, fağfûrî, mertebânî, Beckârî, Lehkârî eşyalar gibi bazı lüks kategorisindeki eşyalar adına, yine istefan, zülüflük, zihgir, tepelik, enselik gibi nadir rastlanan takı ve aksesuarlar için bu durum belirtilebilir.

İlaveten görsel kaynaklara yansıyanlar, özellikle nadir rastlanan öğelerin varlığını/kullanımını teyit etme, anlamlandırma noktasında da işlevsel olabilirler. Bu noktada Enderunlu Fazıl'ın eseri *Zenânnâme*'de görülen doğum iskemlesine Topkapı Sarayı Müzesinde rastlanması (TSM, nr. 12/175, akt., Ediz, 2015: 471-472) örnek olarak verilebilir. Bir başka örnek ise Jean-Etienne Liotard'a (ö.1789) ait “Une dame en costume turc avec sa servante au hammam” isimli görselinde görülen şaşırtıcı derecede yüksek topuklu nalının benzerine, II. Bayezid Türk Hamam Kültürü Müzesi koleksiyonunda rastlanmasıdır.

Mimari Yapılar

Kadın ve mimari ilişkisi birkaç şekilde ele alınabilip, ilk olarak mimari ve cinsiyet ilişkisi bir başka ifadeyle kadın kimliğinin yapının mimarisine tesiri incelenebilir. Nitekim mahkeme kayıtlarından bahsedilen bölümde belirtildiği üzere, kadınlara dair mahremiyet anlayışı mekânın

nasıl kullanıldığına tesir etmekte ve kadınların mahremiyetinin korunması noktasında gayret gösterilmektedir. Bu noktada sadece mahkeme kayıtlarına yansıyan evler değil, sivil ve dini mimarinin diğer örneklerinin mahremiyet anlayışı, din, statü gibi faktörler bağlamında tetkik edilmesi anlamlı olabilir.

Kadın ve mimari ilişkisi, mimari hamilik perspektifinden de ele alınabilir. Burada kadınlar tarafından/ kadınlar adına yaptırılan veya tamir ettirilen binalar kastedilmekte olup Osmanlı dünyasında yaşamış belli bir grup kadına işaret edilmektedir. Mevcut olmayan binalar için arşiv kayıtlarından ve özellikle vakfiyelerden istifade etmek suretiyle çalışma yapılması mümkündür. Bu konu, hangi dönemde kimler tarafından ne tür eserler yaptırıldığı, dönem şartlarının, haminin kimliğinin/ statüsünün yaptırılan esere tesiri gibi sorular çerçevesinde ele alınabilir. Örneğin haminin kimliğinin inşa ettirdiği esere tesiri konusunda vaktiyle Harem-i Hümayunda yaşamış ve sonra çırağ edilerek saraydan ayrılmış Fesahat Kadın örneği manidardır. Medine’de yaşayan Saraylı Fesahat Kadın, saray mensubu kocasıyla birlikte Medine’de bir ribat vakfettirmiştir. Vakıf şartları arasında saraylı zümresinden olup kocası olmayan kadınların ribatta kalabileceği, bu guruptan kadının olmadığı takdirde ise Anadolu’dan gelen ve kocası olmayan kadınların bu ribatta kalabileceği belirtilmekteydi (İpşirli-Argıt, 2020: 218-219).

Bu noktada Osmanlı sivil ve dinî binalarının bir parçası olan yapım ve tamir kitabelerinin kaynak olarak değerine temas edilmelidir. Kadınlar tarafından veya kadınlar adına yaptırılan/tamir ettirilen eserlerin kitabeleri Osmanlı kadınlarına dair ne söyler?⁸ İlk olarak kadının kimliğinin kitabeyle nasıl yansıdığı incelenebilir. Bu bağlamda kadın banî ve şair arası ilişki dikkate alınmalıdır. Bu kişilerin aynı muhitin insanları olabileceği gerçeği üzerine, örneğin baninin kimliğinin ne derece öne çıkarıldığı ve şayet öne çıkarıldı ise hangi vasıflarının öne çıkarıldığı/vurgulandığı (cömertlik, hayırseverlik vb.) ve dönem şartları ve bâninin statüsünün bu duruma tesiri gibi soruların tetkiki anlamlı olabilir. Bu konuda 17. yüzyılda yaşamış Şekerpare Hatun örneği verilebilir (Aynur, 2015: 269-270). Ayrıca kadınlar tarafından yaptırılan veya kadınlar adına yaptırılan binaların tamirini kimlerin gerçekleştirdiği veya kadınların tamir ettirdiği yapıların vaktiyle kimler tarafından inşa ettirildiği konusunun tetkiki de kadınların ilişki ağları, hane mensubiyetinin tesiri vb. gibi konularda açılımlar sağlayabilir (İpşirli-Argıt, 2020: 202-216).

⁸ İstanbul, Bursa, Edirne başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında, Osmanlı İmparatorluğu süresince binalar için yazılmış mevcut ve mevcut olmayan Türkçe, Arapça ve Farsça kitabelere odaklanan *Osmanlı Kitabeleri Projesi* (<http://ottomaninscriptions.com/>) bu alanda istifade edilebilecek son derece önemli bir çalışmadır. *Osmanlı Kitabeleri* veri tabanında binanın adı, mimari özellikleri, coğrafi konumu, binayı yaptıran kişi hakkında bilgi dışında, yapım ve tamir kitabeleri biçim ve içerik olarak incelenmektedir. Hem kitabenin fotoğrafı hem de çeviri yazılı metninin verildiği bu veri tabanı kadınlar tarafından veya kadınlar adına yaptırılan veya tamir ettirilen binaların kitabelerine ulaşım sağlar.

Kitabe metnlerinin diğer kaynak türleriyle birlikte –örneğin dîvânların tarih manzumesi bölümleri ve mecmû‘alar- kullanımı anlamlı sonuçlar doğurabilmektedir. Benzer şekilde kitabelerin vakfiyelerle birlikte kullanımı, mevcut veriyi anlamlandırmayı ve eksik bilgileri tespit ederek tamamlamayı sağlayabilmektedir. Kimi durumlarda yapının sadece tamir kitabesine ulaşılır ve tamir kitabesinde baninin ismi verilmemiş olabilir. Bu durumda bazı ipuçlarını takip ederek vakfiyelerde arayışa girmek, baninin kimliği ve yapı ile alakalı detayları açığa çıkarabilir. Kitabede yazanı anlamlandırmada vakfiyeden istifade etme noktasında Harem-i Hümayun’da kethüda olan Şuhi Kadın örneği verilebilir (Aynur vd., b.t.; İpşirli-Argıt, 2020: 204-215).

Mezar Taşları

Mezar taşları gerek biçim ve kullanılan semboller, gerekse içerdikleri bilgiler açısından kadın tarihi çalışmalarında kullanılabilecek diğer bir kaynak türüdür. Kadınlara ait mezar taşları, ölen kişinin kendi ve babasının ismi ve vefat tarihi dışında, köle ise kimin kölesi olduğu, evli ise kocasının ismi, varsa tasavvufi bağlantısı gibi bilgileri de içerebilmektedir. Kimi kadınlar hakkında diğer yazılı kaynaklarda ulaşılmayan bilgilere mezar taşları yoluyla ulaşılabildiği gibi kimi durumlarda kişilerin biyografilerini inşa etme noktasında yazılı kaynaklardaki bilgileri tamamlayıcı bilgilere ulaşabilmeye imkân tanıyabilmektedir (İpşirli-Argıt, 2017).

Belli bir zaman dilimi içinde kadın ve erkek mezar taşlarının form, semboller ve içerik açısından mukayeseli değerlendirilmesi anlamlı sonuçlar verebilir. Örneğin henüz genç bir kızken vefat edenlerin mezar taşlarında gelin duvağı, kırık gül, açmamış gonca gül, ters lâle veya ağlayan gelin çiçeği gibi motiflerin yer aldığına dair örnekler mevcutken, doğumda ölen kadını ve doğurduğu kız çocuğunu sembolize etmek için “servi içinde servi motifi” kullanılmaktadır.

İlaveten, ölen kadınların veya erkeklerin kendi mezar taşlarında kimlerle bağlantılı olarak anlatıldığının tetkik edilmesi, o toplumda toplumsal cinsiyet ve kadın algısı, kadın kimliğinin yansımaları hakkında açılım sağlayabilir. Kadınlar genellikle babaları ve eşleri başta olmak üzere çoğunlukla erkeklere nispetle anılırken, kimi örnekler statünün toplumsal cinsiyetin önüne geçtiğine işaret etmektedir. Örneğin, 1791 tarihinde vefat eden Ahmed Ağa’nın mezar taşında sadece kadınlar ile bağlantılarına temas edilir (Güvelioğlu, 2008: 140)⁹. Mehmed Mücteba Bey’in mezar taşında ise, -ailenin itibarlı kişisi olan kayınvalidesinin babası ile ilişki olarak tanımlanmak adına- kayınvalidesi zikredilir (Kut ve Eldem, 2010: 105).

Ben-anlatıları ve diğer kaynaklara -örneğin edebî metinler, fetvalar- ilaveten mezar taşlarının değerlendirilmesi duygu tarihi alanına ışık tutabilecek potansiyele sahiptir. Özellikle

⁹ “Hüve’l Bâki / İsmetli Şah Sultan / validesi Mihrişah Kadın / çerağı Dilzar Hanım’ın / oğlu Ahmed Ağa ruhuna/ Fatiha Sene 1206 Ra”.

belli bir dönemden itibaren mezar taşları metinlerinin uzadığı, daha duygusal ifadeler içerdiği düşünüldüğünde, mezar taşları üzerinden kişilerin ölüme, çocuk/genç ölümüne, hastalığa bakışlarını ve bu durumlarda hissedilen duyguları takip etmek duygu tarihi alanında ufuk açıcı olabilir.

Sözlü Kaynaklar

Sözlü olarak transfer edilen malzemenin kadınlar hakkında bilgi vermesi oldukça kadim bir gelenektir. Sözlü kaynaklar, tarihî şiirler, hikâyeler, efsaneler, destanlar, menkıbeler, fıkralar ve atasözleri olmak üzere çeşitlendirilebilir (Kütükoğlu, 1998: 19-20). Halkın dayandığı davranış biçimlerini, zihni tutumlarını, inançlarını yansıtan bu anlatılar, toplumun toplumsal cinsiyet ve kadın algısı, roller/ilişkilere dair anlayışları, zihniyet kalıpları, dünya görüşleri, kadınlara dair mahremiyet algısı vb. konulara ışık tutma potansiyeline sahiptirler (Khoury, 1997; Bouteneff, 2007; Buturović, 2007). Bu anlatılar kimi durumlarda yazılı kaynaklarda belirtilmeyen hususları içermeleri açısından da önemlidir. Bu bağlamda Sultan II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi olarak iki defa valide sultan olan Gülnuş Sultan hakkındaki Girit halk şarkısı, yazılı kaynaklarda belirtilmeyen detayları içirmesi açısından önemlidir (Özgüleş, 2017: 252-253).

Bu noktada değinilmesi gereken bir alan sözlü tarih çalışmalarıdır. Bir tür araştırma metodu olan sözlü tarih, sözlü kaynaklardan istifade ederek geçmiş hakkında bilgi elde etmektir. Ele alınan konularda bizzat izleyici/tanık veya dinleyici olarak yer almış, ileri yaşlardaki insanların sözlü anlatıları, yazılı kaynakların sınırlılıklarını/eksikliklerini telafi ederek meselelerin arka tarafını görmeye, farklı cephelerden değerlendirmeye olanak sağlayabilmektedir¹⁰.

20. yüzyılın belli bir dönemine kadar yapılabilecek sözlü tarih çalışmaları, Osmanlı dünyasında yaşamış kadınlar hakkında muazzam açılım sağlayabilecek potansiyele sahiptir. Zira kadınlarla ilgili çeşitli konularda, özellikle yazılı kaynaklarda değinilmeyen/nadiren temas edilen kadınlar hakkında ciddi açılım sağlayabileceği gibi diğer kaynakları tamamlayıcı verilere ulaşmaya imkân tanıyabilmesiyle son derece önemlidir. Örneğin, II. Abdülhamid tarafından Johor Sultanı Ebu Bekir'e hediye edilen ve Osmanlı sarayından Johor'a giderek orada yeni bir yaşama başlayan Rukiye ve Hatice kardeşler hakkında, yazılı kaynaklara ilaveten Rukiye Hanım'ın soyundan gelenler ve onların yakın aile mensupları ve arkadaşları ile yapılan görüşmeler bu kadınlar hakkında önemli açılım sağlamaktadır (Ozay ve Saltık, 2015).

İçinde yaşadığımız zaman dilimi itibariyle Osmanlı kadın tarihi alanında sözlü tarih çalışmaları her geçen gün sınırlanmaktadır. Ancak hâlâ Osmanlı bakiyesi insanları tanımış olan

¹⁰ Sözlü Tarih Araştırmaları Veri tabanı (Sözlütarih.org.tr) bu alanda önemli bir çalışmadır.

kişiler ile yapılabilecek sözlü tarih çalışmaları muhtelif alanlara ışık tutabilmektedir. Nitekim 1964-1970 yılları arasında Darülaceze Camiinde imamlık vazifesinde bulunması vesilesiyle Darülacezede kalan vaktiyle Osmanlı saray haremindedeyaşamış kimi saraylı kadınları yakinen tanımış olan bir kişi hâlâ hayatta ve kısmen sağlıklıdır.

Dolayısıyla mevcut kaynakların kısıtlı bilgi verdiği belli konular ve gruplar hakkında açılım sağlayabilecek kişilerle zaman kaybetmeden gerçekleştirilecek sözlü tarih çalışmaları, yazılı kaynaklardan elde edilemeyecek bilgileri temin etme, yazılı kaynaklarda yazanı teyit etme/sorgulama ve diğer kaynakları tamamlayıcı verilere ulaşmaya imkân tanıyabilir. Bu bağlamda bazı sosyal grupların yaşayan mensupları ile görüşülebilir ki bu noktada bugün Batı Anadolu'da yaşayan zenci köleler/Afro Türkler ve çingeneler zikredilebilir (Sabban, 2019).

Benzer şekilde, Osmanlı dünyasında yaşayan kadınların dini yaşamları hakkında az şey bilinmektedir. Yukarıda belirtilen Halveti tarikatı mensubu Asiye Hatun örneğinde olduğu gibi Osmanlı dünyasında hanedan mensubu kadınlar, saraylı kadınlar, şair kadınlar dâhil olmak üzere her dönemde kadınların tasavvufî tarikatlar ile bağlantı içinde oldukları bilinmektedir. Bu gerçek üzerine tasavvufî çevreler ile bağlantılı kişilerle gerçekleştirilecek sözlü tarih çalışmaları, yazılı kaynakların temas ettiği hususlara ışık tutarak meselelerin farklı boyutlarını görmeye olanak sağlayabilir. Nitekim 1980'lerde, Mısırda o dönemde yaşayan kadınların dini yaşantısı üzerine saha çalışması yapan Hoffman, sözlü geleneklerin kadın çalışmalarında kaynak olarak değerine temas eder (Hoffman, 2006). Dolayısıyla bu çerçevede/amaçla yapılacak bir çalışma, Osmanlı dünyasında kadınların tasavvuf geleneği içindeki yerleri ve rolleri, tasavvufî hayat içinde olan kadınların aile ve toplum ile ilişki biçimleri, gündelik yaşamları, maddi kültürleri, ikamet tercihleri tasavvufî daire içinde bulunan kadınların toplum tarafından nasıl görüldükleri, belli bir dönem için kadının hangi tasavvufî akıma mensup olduğu ile kimliği/statüsü, yaşadığı bölge arası bir ilişkinin mevcut olup olmadığı konularında aydınlatıcı ufuklar açabilir. Böyle bir çalışma, yaşanılan zaman dilimi, mekân/coğrafya, dîn, ırk, etnik yapı, sosyoekonomik statü, hane mensubiyeti gibi faktörlere ilaveten etkili olan aynı tasavvufî akımın mensubu olmak gibi başka dinamiklerin yerini/ağırlığını ve diğer faktörlere nispetle belirleyiciliğini/etkisini sorgulamaya imkân tanıyabilir.

Benzer şekilde, sözlü kültüre/geleneğe mâl olmuş kadınlar hakkında her dönemde gelişen anlatıların izlerini sürerek bu kadınlara toplum içinde, toplumun hangi kesimleri tarafından ne anlamlar yüklendiğini anlama gayretinde olan bir çalışmada da, sözlü tarih çalışmasından istifade edilebilir¹¹.

¹¹ Bu bağlamda, İslam tarihinde önemli bir isim olan, Basra'da 8. Yüzyılda yaşamış sufi kadın Râbia el-Adeviyye figürü üzerine bir araştırma tarafımdan hazırlanmaktadır.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir husus, sözlü tarih çalışmalarında belirli durumları referans olarak genelleme yapma eğilimine karşı dikkatli olunmalı, belirli bir zaman diliminde dahi kişilerin tecrübelerinin çok çeşitlilik gösterebildiği gerçeği dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Bu makale, kadın tarihi çalışmalarında kullanılacak muhtelif kategorilerdeki kaynaklara ışık tutar, bu kaynakların imkânlarını, sınırlılıklarını, dikkat edilmesi gereken hususiyetlerini belirterek kaynak olarak değerini sorgular; kaynakların yapısının ve kaynak olarak değerinin bilinmesinin önemini açığa çıkarır. Muhtelif kategorilerde yer alan her kaynak türünün ihtiyatla yaklaşılması gereken taraflarının mevcut olduğu, kaynakta belirtilenlerin kadınların gerçek durumlarının tam yansımaları olarak almanın doğru olmadığına işaret eder. Bu bağlamda, kaynaklarda kadınların temsili meselesi, bir başka ifadeyle, kadınların hangi tür kaynakta ne şekilde ve ne ölçüde yer aldığı veya almadığı üzerinde durulması gereken bir konudur. Kadınların kaynaklara yansıyor yansımamıyor veya yansıdı ise nasıl yansıdığı konusunda; kaynağın yapısı, kaynağın üretildiği dönem ve kaynağı üreten kişinin kimliği belirleyici olabilmektedir. Mahremiyet ve kimi zaman tevazu anlayışından da beslenen dönemin toplumsal cinsiyet ve kadın algısı, kadınları birçok alanda daha az görünür kılarak kadınlara ulaşabilmeyi engelleyebilmekte, kadınların yaşamlarını inşa edebilmeyi zorlaştırabilmektedir. Ancak, bu duruma rağmen muhtelif kaynakların Osmanlı kadın tarihi çalışmalarında kaynak olarak değerine ışık tutan bu çalışmada, bu alanda kullanılacak kaynakların çeşitliliği ve mevcut kaynakların verimli kullanıldığı takdirde sağlayabileceği açılımların zenginliği görülmektedir. Ayrıca bu noktada unutulmaması gereken bir husus, Osmanlı dünyasında yaşayan her kesimden erkeklerin yaşamlarını tam olarak inşa edebilmenin de her durumda mümkün olmadığıdır.

Kaynakların yapısı bilinerek, eleştiri süzgecinden geçirildikten sonra, birbirleri ile koordineli bir şekilde kullanımının, boşlukları doldurma/eksikleri tamamlama, mevcudu sorgulama vb. noktalarda önemli açılımlar sağlayabileceği görülmektedir. Bu durum, kadın tarihi çalışmalarında gerçekleştirilebilecek çok iş olduğuna ve bu konuda cesur olunması gerektiğine işaret eder. Hâlihazırda mevcut konular için ve çalışılmamış konular için bilinen kaynaklar daha verimli kullanılmalı ve alternatif kaynaklar keşfedilmeye çalışılmalıdır. Kimi zaman Osmanlı dışı bölgelere ait çalışmalardan da beslenerek, kaynakların değeri iyi ölçülerek, birbirleriyle koordineli kullanarak, iyi geliştirilmiş sorularla, yeni yaklaşımlarla, alternatif metotlar düşünerek kaynaklara yaklaşılmalı ve kaynakların potansiyeli zorlanmalıdır. Bu yaklaşım alana katkı sağlayacak, yeni alanlar açacak ve ayrıca çalışılmayacağı düşünülen konuların bile bir şekilde ele alınabileceğini gösterecektir.

Bu çalışma ağırlıklı olarak 19. yüzyıl öncesi kaynaklar ve Osmanlılar tarafından üretilen kaynaklar üzerinedir. Her alanda büyük değişimlerin yaşandığı 19. yüzyıla ait değişen, çeşitlenen, zenginleşen kaynakların detaylı tetkik edilmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İlaveten gerek Osmanlı coğrafyası dışında kalan devletlerin kaynakları, gerekse vaktiyle Osmanlı dünyası içinde yer alan Balkanlar, Arap dünyası ve Afrika eyaletlerinde, arşiv ve kütüphanelerde, hususi koleksiyonlarda bulunan muhtelif kategorideki kaynakların varlığına dair farkındalığın artması, bu kaynakların keşfedilmesi; kaynakların imkânları/sınırları konusunu daha geniş bir perspektiften değerlendirebilmemizi sağlayacağı gibi, kadın tarihi çalışmalarında yeni konular, yeni sorular/argümanlar ve yeni yaklaşımlar geliştirilmesini sağlayacaktır.

Ayrıca, bugün Türkiye sınırları içinde yer alan ve muazzam değere sahip kütüphanelere daha fazla yönelinmelidir. Bu kütüphanelerde keşfedilmeyi bekleyen eserler, Osmanlı tarihçiliğine -özellikle yeni gelişen alanlara- büyük açılım sağlayacak potansiyele sahiptir. Bu eserlerin detaylı analizi Osmanlı kadın tarihi çalışmalarının dünya genelindeki gelişmeleri yakalayabilmesine katkı sağlayacaktır.

Yeni kaynak arayışları içinde olarak kaynakların çeşitlendirilmesi, yeni/alternatif yöntemleri deneyerek kaynakları etkin kullanmak dönemin kadın algısının, kadınların tecrübelerinin, yaşanan zaman dilimi, mekan/coğrafya, din, ırk, etnik yapı, sosyoekonomik statü, kültürel farklılar ve diğer faktörlerden kaynaklı olarak, nasıl muazzam çeşitlilik gösterdiği gerçeğine katkı sağlayacağı gibi, tarihte tek bir gerçekliğin olmadığı, çoklu gerçeklikler olabileceği gerçeğinin yansımalarını yakalayabilmeye imkân tanıyabilir.

Ayrıca, yeni araştırma teknikleri mevcut kaynakları daha verimli hala getirebilecek güce sahiptir. Nitekim yakın zamanda dijital tarih çalışmalarını da içine alan dijital beşeri bilimlerin gelişmesine paralel olarak, dijital tekniklerden istifade ederek hazırlanan çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır¹². Dijital tekniklerin sağlayabileceği imkânları dikkate alarak, kaynakların nasıl daha verimli kullanılabileceği konusunda tekrar tekrar düşünülmelidir. Dijital beşeri bilimler alanı, kaynakların daha verimli kullanılmasını sağladığı gibi, alternatif kaynak arayışlarına meylettirebilmektedir.

Benzer şekilde, kaynaklardan elde edilen verilerin niteliksel ve niceliksel analizinde sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi ve diğer sosyal bilim alanlarının teorik çerçeve ve

¹² Dijital tarihçilik, tarihsel malzemedeki büyük verilerin tasnifi, sayısallaştırılması, analizi ve analiz sonuçlarının muhtelif şekillerde görselleştirilmesine tekabül ederek, büyük veri gruplarını sorgulama ve farklı metotlar uygulama fırsatı sunmakla araştırmaların kalitesini, derinliğini ve ölçeğini artırmaktadır. Osmanlı tarihi alanında dijital tekniklerin sağladığı imkânlardan istifade ile gerçekleştirilen çalışmalara dair, bkz. <https://www.digitalottomanstudies.com/>.

metotlarından istifade edilmesi alana anlamlı açılımlar sağlayacaktır. Özellikle Osmanlı tarihi çalışmalarında bir süredir ilerleyen, nicelik olarak az çalışmaların bulunduğu alanlar –örneğin tıp tarihi gibi- veya çevre tarihi, duyu tarihi gibi yeni çalışma alanları bu bağlamda ele alınmalıdır.

Netice itibariyle hâlihazırda çalışılmış konular, kaynak çeşitliliği dikkate alınarak yeni perspektifler/sorunsallar ışığında ele alınmalı, farklı bakış açıları yakalamaya çalışılmalıdır. Yeni çalışma alanlarına kadınların nasıl dâhil edilebileceği, bu alanlara kadınlar dâhil edildiğinde hangi kaynakların ne tür açılım sağlayabileceği üzerine düşünülmalıdır.

Yazarın Notu

Dergi editörü Nurşen Adak'a ve çalışmanın iyileştirilmesine katkı sağlayan değerlendirmeleri için Gülay Yılmaz'a ve anonim hakemlere teşekkür ederim.

Kaynakça

- Adıyeke, A. N. ve Adıyeke, N. (2011). *Girit Nikâh Defteri: (1916-1921) ve Girit'deki Aile Adları*. Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları.
- Afyoncu, E. (2009). *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi* (3. bs.). Yeditepe.
- Aköz, A. (2006). *Bir İmamın Nikâh Defteri: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi*. Tablet.
- al-Qattan, N. (1996). Textual Differentiation in the Damascus Sijill: Religious Discrimination or Politics of Gender. İçinde A. Sonbol (Ed.), *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History* (s. 191-201). Syracuse University Press.
- And, M. (1993). *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*. Akbank Kültür ve Sanat.
- Aynur, H. (2015). Osmanlı Kitabeleri Projesi: Sorunlar, İmkânlar, Sonuçlar. İçinde H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu, S. S. Kuru ve A. E. Özyıldırım (Ed.), *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları X: Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler* (s. 246-275). Klasik Yayınları.
- Aynur, H., Hayashi, K. ve Karateke, H. (bt.) <http://www.ottomaninscriptions.com/>
<http://www.ottomaninscriptions.com/information.aspx?ref=list&bid=661&hid=716>.
- Bornstein-Makovetsky, L. (2021). Marriage and Divorce Among Ottoman Jews: Responsa by Various Rabbis, Seventeenth Century. İçinde H. T. Karateke ve H. Anetshofer (Ed.), *The Ottoman World: A Cultural History Reader, 1450-1700* (s. 152-161). University of California Press.

- Bouteneff, P. F. (2007). Persecution and Perfidy: Women's and Men's Worldviews in Pontic Greek folktales. İçinde A. Butorović ve I. C. Schick (Ed.), *Women in the Ottoman Balkans Gender, Culture and History* (s. 45-72). I.B.Tauris. <https://doi.org/10.5040/9780755610037.ch-002>.
- Buturović, A. (2007). Love and/or death? Women and Conflict Resolution in the Traditional Bosnian Ballad. İçinde A. Butorović ve I. C. Schick (Ed.), *Women in the Ottoman Balkans Gender, Culture and History* (s. 73-98). I.B.Tauris.
- Cimilli, C. (2013). Topkapı Sarayı Harem Daire'sindeki Duvar Yazıları ve Bir Yazı Çekmecesinden Çıkan Mektuplar. *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* (6), 82-97.
- Çınar, H. ve Koyuncu-Kaya, M. (2015). *Vakıflar Kaynakçası*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Dernschwam, H. (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Y. Önen, Çev.). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Dursteler, E. (2011). *Renegade Women : Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*. Johns Hopkins University Press.
- Düzenli, P. (2015). *Gayrimüslimlere Dair Fetvâlar: Osmanlı Şeyhülislâmlık Kurumu*. Klasik.
- Ediz, İ. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Doğum Ritüelleri İçinde A. Bilgin (Ed.), *Büyük İstanbul Tarihi* (Cilt. 4, s. 470-475). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Erdem, H. (2010). Magic, Theft, and Arson: The Life and Death of an Enslaved African Woman in Ottoman İzmit. İçinde T. Walz ve K. M. Cuno (Ed.), *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth Century Egypt, Sudan, and the Ottoman Mediterranean* (s. 125-146). The American University in Cairo Press.
- Evliyâ Çelebi. (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı yazmanın transkripsiyonu-dizini, 8. Kitap* (Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff, Ed.). Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul (1. Cilt, 2. Kitap)* (S. A. Kahraman ve Y. Dağlı, Ed. 5. bs.).
- Faroqhi, S. (1987). *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*. Cambridge University Press.
- Faroqhi, S. (1999). *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge University Press.

- Faroqhi, S. (2023). *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*. I.B.Tauris, Bloomsbury Publishing
- Fetvacı, E. (2019). *The Album of the World Emperor : Cross-Cultural Collecting and Album Making in Seventeenth-Century Istanbul*. Princeton University Press.
- Gerber, H. (1980). Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700. *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 231-244.
- Gerlach, S. (2010). *Türkiye Günlüğü 1573-1576* (T. Noyan, Çev.; K. Beydilli, Ed. 2 bs., Cilt. 1). Kitap Yayınevi.
- Goldish, M. (2021). Conversion Among Ottoman Jews: Responsa by Various Rabbis, Sixteenth Century. İçinde H. T. Karateke ve H. Anetshofer (Ed.), *The Ottoman World: A Cultural History Reader, 1450-1700* (s. 144-151). University of California Press.
- Görünür, L. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri- Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu* Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi
- Görünür, L. (2014). *Pabuç: Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan*. Sadberk Hanım Müzesi.
- Güvelioğlu, İ. G. (2008). *Osmanlı Mezar Taşları ve Zeynep Sultan Haziresi*. Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları.
- Hanna, N. (2006). Sources for the Study of Slave Women and Concubines in Ottoman Egypt. İçinde A. Sonbol (Ed.), *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (s. 119-130). The American University in Cairo Press.
- Havlioğlu, D. (2010). On the Margins and Between the Lines: Ottoman Women Poets from the Fifteenth to the Twentieth Centuries. *Turkish Historical Review*, 1(1), 25-54.
- Havlioğlu, D. Z. (2017). *Mihri Hatun: Performance, Gender-Bending, and Subversion in Ottoman Intellectual History*. Syracuse University Press.
- Heyberger, B. (2006). Individualism and Political Modernity: Devout Catholic Women in Aleppo and Lebanon Between the Seventeenth and Nineteenth Centuries. İçinde A. Sonbol (Ed.), *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (s. 71-86). The American University in Cairo Press. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/j.ctv1gt94d0.9>
- Hoffman, V. (2006). Oral Traditions as a Source for the Study of Muslim Women: Women in the Sufi Orders. İçinde A. Sonbol (Ed.), *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (s. 365-380). The American University in Cairo Press.

- İpşirli-Argıt, B. (2015). İstanbul'da Giyim Kuşam (1453-1923). İçinde C. Yılmaz (Ed.), *İstanbul Tarihi* (s. 230-263). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- İpşirli-Argıt, B. (2014a). *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, 1640-1715*. Kitapyayınevi.
- İpşirli-Argıt, B. (2014b). Women in the Early Modern Ottoman World: A Bibliographical Essay. *Journal of Academic Studies*, 15(60), 1-28.
- İpşirli-Argıt, B. (2022). The Ottoman Imperial Harem in European Accounts (From the Fifteenth to the Early Nineteenth Century). İçinde A. Strohmeyer ve D. Gruber (Ed.), *On the Way into the Unknown? Oriental Travel in the Modern Period* (s. 295-315). De Gruyter.
- İpşirli-Argıt, B. (2011). Visual Materials as Source for the History of Ottoman Women. İçinde B. Talay ve F. Türe (Ed.), *Women's Memory: The Problem of Sources* (s. 29-39). Cambridge Scholars Publishing.
- İpşirli-Argıt, B. (2017). *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri 18. Yüzyıl*. Kitap Yayınevi.
- İpşirli-Argıt, B. (2020). *Life After the Harem: Female Palace Slaves, Patronage and the Imperial Ottoman Court*. Cambridge University Press.
- Jennings, R. C. (1975). Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18(1), 53-114. <https://doi.org/10.2307/3632221>
- Kafadar, C. (2009). *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*. Metin Yayınları.
- Karahasanoğlu, S. (2019). Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları. *Turkish History Education Journal*, 8(1), 211-230.
- Khoury, D. R. (1997). Slippers at the Entrance or Behind Closed Doors: Domestic and Public Spaces for Mosuli Women. İçinde M. Zilfi (Ed.), *Women in the Ottoman Empire : Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (s. 105-127). Brill.
- Kırca, E. ve Şeker, K. (2015). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Köksal, Y. ve Polatel, M. (2014). *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*. Koç Üniversitesi VEKAM.
- Kuru, S. (2003). Representations: Poetry and Prose, Premodern: Turkish. İçinde S. Joseph (Ed.), *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures* (Vol. V, s. 493-498). Leiden: Brill.

- Kut, G. ve Bayraktar, N. (2021). *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kut, G. ve Eldem, E. (2010). *Rumelihisari Şehitlik Dergâhi Mezar Taşları*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kütükoğlu, M. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usûl* (6 bs.). Kubbealtı Neşriyat.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Kubbealtı Neşriyatı.
- Levi, A. S. (2011). Hafızanın “Dayanılmaz Hafifliği”: Arşivler ve Müzelerde Türk Yahudi Kadını. İçinde L. Neyzi (Ed.), *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları* (s. 121-150). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Liebreuz, B. ve Richardson, K. L. (Ed.). (2021). *Notebook of Kamal al-Din The Weaver: Aleppine Notes from the End of the 16th Century*. De Gruyter
- Lushchenko, M. (2011). The Correspondence of Ottoman Women During the Early Modern Period (16th-18th Centuries): Overview on the Current State of Research, Problems, and Perspectives. İçinde B. T. Keşoğlu ve F. Türe (Ed.), *Women’s Memory: The Problem of Sources* (s. 56-67). Cambridge Scholars Publishing.
- Marcus, A. (1983). Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th Century Aleppo. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26(2), 137-163. <https://doi.org/10.2307/3631799>.
- Minkov, A. (2004). *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. Brill.
- Ozay, M. ve Saltık, E. (2015). The Myth and Reality of Rukiye Hanım in the Context of Turkish Malay Relations (1864–1904). *Human and Society*, 5(9), 55–74.
- Özcan, A. (2020). *Osmanlı’da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*. Kronik Kitap.
- Özgüleş, M. (2017). Female Patronage and the Architectural Legacy of Gülnuş Sultan: The Woman Who Built The Ottoman World. İçinde. Londra, New York: IB Tauris.
- Peirce, L. (1997). Seniority, Sexuality and Social Order: The Vocabulary of Gender in Early Modern Ottoman Society. İçinde M. Zilfi (Ed.), *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (s. 169-197). Brill.
- Peirce, L. (2003). *Morality Tales: Laws and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. University of California Press.

- Peirce, L. P. (1993). *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford University Press.
- Roded, R. (2018). *Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa'd to Who's Who* (2. bs.). Gorgias Press LLC.
- Sabban, R. (2019). Encountering Domestic Slavery: A Narrative from the Arabian Gulf. İçinde M. A. Fay (Ed.), *Slavery in the Islamic World* (s. 125-153). Springer.
- Semerdjian, E. (2008). *"Off the straight path": Illicit Sex, Law, and Community in Ottoman Aleppo* (1st bs.). Syracuse University Press.
- Somel, S. A. (2006). Sources on the Education of Ottoman Women in the Prime Ministerial Ottoman Archive for the Period of Reforms in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. İçinde A. Sonbol (Ed.), *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (s. 295- 306). The American University in Cairo Press.
- Toledano, E. R. (2007). *As if Silent and Absent : Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*. Yale University Press.
- Tucker, J. (1985). *Women in Nineteenth-Century Egypt*. Cambridge University Press.
- Tucker, J. (2006). "And God knows Best": The Fatwa as Source for the History of Gender in the Arab World. İçinde A. Sonbol (Ed.), *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (s. 165-179). The American University in Cairo Press.
- Tucker, J. E. (2008). *Women, family, and gender in Islamic law* (1st bs.). Cambridge University Press.
- Türe, İ. ve Kaynar, S. (2017). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Uluçay, Ç. (1971). *Harem II*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uluçay, Ç. (1950). *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*. Saka Matbaası.
- Werner, C. A. (2011). *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü, 1616-1618* (T. Noyan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Yavuzer, G. (2022). *Legal Plurality in Family Law: Muslim and Christian Families in Seventeenth Century Istanbul* [Doktora, University of Maryland].
- Zečević, S. (2007). Missing Husbands, Waiting Wives, Bosnian Muftis: *Fatwa* Texts and the Interpretation of Gendered Presences and Absences in Late Ottoman Bosnia. İçinde A.

Buturović ve İ. C. Schick (Ed.), *Women in the Ottoman Balkans Gender, Culture and History* (s. 335-360). I.B.Tauris.

Zilfi, M. C. (2010). *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference*. Cambridge University Press.